



Мікічурова Ольга Володимирівна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського та
транспортного права, юридичного факультету
Інституту управління, технологій та права
Державного університету інфраструктури
та технологій,
м. Київ, Україна

ДЕФІНІЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ТЕРОРИЗМУ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Анотація. В статті досліджується поняття міжнародного тероризму, з'ясовується походження, зміст та обсяг цього поняття, аналізуються доктринальні погляди на визначення міжнародного тероризму та з'ясовуються його сутнісні ознаки, дається загальна характеристика міжнародного співробітництва держав в рамках ООН щодо кодифікації міжнародних злочинів та визначення міжнародного тероризму, пропонується авторська дефініція злочину міжнародного тероризму.

Ключові слова: терор, тероризм, міжнародний тероризм, міжнародні злочини, міжнародне право.

Summary. The article explores the concept of international terrorism, clarifies the origin, content and scope of this concept, analyzes the doctrinal views on the definition of international terrorism and clarifies its essential features, gives a general description of the international cooperation of states within the UN within the codification of international crimes and the definition of international terrorism, offers the author's definition of the crime of international terrorism.

The author emphasizes that the problem of war and peace for the present world and security remains the most pressing among other global problems of our time and notes that one of the specific types of war in international space is international terrorism. Every year more and more people are killed by terrorist acts, and there is no effective mechanism for counteracting this phenomenon and there is no single view of this phenomenon among scientists and in international law.

The term - "International terrorism" is considered by various authors as an international crime, an international criminal offense, a crime of an international kind or a criminal act of a general criminal kind, which inevitably affects its features. The independent composition of international terrorism is still missing from the draft Code of Crimes against Peace and Security of Humanity 1996 and in the Rome Statute of the International Criminal Court 1998. One explanation for such non-specificity in the definition and punishment of the crime of international terrorism is the politicization of this concept and its estimates. So far, terrorism often acts as an effective instrument in the conflicts of developed and third world countries, and it does not help to find consensus of its definition.

I propose after analysis the doctrine and practice of implementing international law to define international terrorism as: the planning, implementation, organization, promotion or financing of acts of terrorism that have caused or may have grave international consequences: an international armed conflict; complications of diplomatic activity of states; mass casualties; large-scale, serious environmental damage; mass violations of human rights, etc.

Keywords: terror, terrorism, international terrorism, international crimes, international law.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців та дослідників даної теми та суміжних її аспектів варто виділити Ю. М. Антонян, І. П. Бліщенко, П. Д. Біленчук, Г. Вордлоу, Л. Н. Галенська, Ю. А. Іванов, В. Н. Кудрявцев, Дж. Ламберт, У. Р. Латипов, Є. Г. Ляхов, Л. А. Моджорян, В. П. Панов, У. Сломансон, С. І. Цветков та інші.

Метою дослідження є визначення обсягу та змісту поняття міжнародного тероризму, його основних ознак та дефініція цього явища.

Викладення основного матеріалу. Для нинішнього світу проблема війни та миру та забезпечення безпеки залишається чи не найактуальнішою з поміж інших глобальних проблем сучасності. Одним із специфічних видів війни в міжнародному просторі є міжнародний тероризм. Кожного року від дій терористів гине все більше людей, а ефективного механізму протидії цьому явищу так і не має, як немає і єдиного погляду на це явище і серед науковців, і в міжнародному правовому просторі. Не можна заперечувати того факту, що нині, як ніколи, світ динамічно змінюється, з'являються нові сфери для міжнародно-правового врегулювання і, як наслідок, з'являються нові норми міжнародного права, які об'єднуються в цілі галузі міжнародного права. Боротьба з тероризмом відноситься до галузі міжнародного кримінального права, яка все ще знаходиться у стадії становлення. Міжнародне кримінальне право включає групи норм матеріального і процесуального характеру. Причому часто пріоритет віддається саме нормам процесуального характеру. [1, с.6]

Так, на думку В.Е. Грабаря, «міжнародне кримінальне право до ХХ століття було головним чином процесуальним. Питання цієї частини зводиться, в основному, до двох: просторовій дії кримінального закону (межі кримінально-правової компетенції державної влади) і до взаємного сприяння держав при здійсненні ними своїх каральних функцій, особливо шляхом видачі злочинців». [2, с.45]

Що ж стосується співпраці держав у боротьбі з тероризмом, то вона носить більшою мірою «процесуальний» характер і нині. Матеріальні ж норми лише визначають окремі види терористичних актів. Спроби виробити універсальне визначення міжнародного тероризму не закінчились успіхом.

Отже, поняття міжнародного тероризму і досі не знайшло свого остаточного та повного визначення на універсальному рівні, через що виникають складнощі у його ідентифікації та протидії цьому явищу в міжнародних масштабах.

Поняття «міжнародний тероризм» етимологічно тісно пов'язано з поняттям «терор», «тероризм». Для визначення цих понять треба перш за все визначити їх зміст та обсяг.

Зміст поняття – сукупність суттєвих ознак предметів, на підставі яких їх узагальнюють та виокремлюють у класи.

Обсяг поняття – клас предметів, які узагальнюють у понятті і кожному з яких притаманні ознаки, що складають зміст поняття. [3, с.57]

Зміст і обсяг понять взаємопов'язані, що виражається у логічному законі зворотного відношення між обсягом і змістом поняття, який визначається так: зі збільшенням змісту поняття зменшується його обсяг і зі збільшенням обсягу поняття зменшується його зміст.

Поняття «терор» є первинним з поміж двох інших. Воно є найбільш загальним і за обсягом є найбільшим з трьох представлених понять. В перекладі з латинського «terror» означає страх, жах. Вперше терор як метод політичної дії з'явився під час Великої французької революції та використовувався радикально налаштованими революціонерами проти політичних опонентів.

Дослідник тероризму Жаринов визначає терор як: «Спосіб вирішення політичних проблем шляхом насилля». [4, с.23]

Західні дослідники: А. Томас та А. Келлі визначають «терор» як «спосіб, за допомогою якого, ті, хто вважає себе ущемленими у своїх правах і кому бракує військової, економічної чи політичної сили для здійснення своїх цілей, змушують своїх опонентів йти на необхідні політичні поступки за допомогою погроз». [5, с.94]

Але застосування насилля може відбуватись як по відношенню до державної влади ворожими до її політики угрупованнями, так і навпаки – державою по відношенню до політичної опозиції.

На думку В. І. Замкової та М.З. Ільчикова потрібно розрізняти ці два поняття. Так вони зазначають: «Більш правомірним і логічним поняття «терор» відносити до політичних сил, що знаходяться у владі, що спирається на владні структури і репресивний апарат придушення, армію, контррозвідку, різні спецслужби та інше, тобто які об'єктивно є більш сильною стороною в конфлікті і протиборстві; поняття ж «тероризм» відноситься до опозиційних сил, що виступають проти «істеблішменту» і об'єктивно є стороною слабшої». [6, с.8]

З ними погоджуються В.В.Вітюк и С.А.Ефіров зазначаючи що терміни «тероризм» та «терор» слід вживати з урахуванням конкретного контексту. [7, с.220]

Я вважаю розмежування цих понять необхідним та погоджуюсь у визначеннях з переліченими вище науковцями.

Термін «тероризм» походить від терміну «терор». Обсяг поняття «тероризм» є меншим за обсяг поняття «терор».

Так, К. Жаринов визначає тероризм як: «притаманна опозиційним політичним групам діяльність». [4. с.23]

А. І. Долгова визначає тероризм як вчинення суспільно небезпечних діянь щодо життя, здоров'я людей, прав і законних інтересів різних суб'єктів заради примусу третьої сторони до прийняття необхідних терористам рішень. [1, с.9]

І. А. Яковенко дає таке визначення: «Тероризм - це публічно здійснювані загальнонебезпечні дії або загрози, спрямовані на залякування населення або соціальних груп, з метою прямого або непрямого впливу на прийняття будь-якого рішення чи відмови від нього в інтересах терористів» [8, с.166]

Визначення В. Маллісона і С. Маллісона є таким: «Тероризм – це систематичне використання крайнього насильства для досягнення публічних і політичних цілей». [9, с.320]

Антипенко В.Ф. дає таке визначення цього поняття: «...тероризм – це застосування насильства з метою порушення недоторканості національних та наднаціональних інститутів шляхом залякування, здійснюваного через спричинення безвинних жертв, а також ушкоджень матеріальних засобів, які викликають настання інших суспільно-небезпечних наслідків або утворюють загрозу їх настанню». [10, с.76]

Мені найбільше імпонує визначення тероризму запропоноване Дьоміною Н.А., відповідно до якого: «Тероризм – це особлива протиправна форма насильства, сутнісною особливістю якої є залякування, намір створити атмосферу жаху, обстановку соціальної незахищеності, дестабілізувати політичну ситуацію з метою примусити структури влади прийняти вигідні для терористів рішення. [11, с.335]

На даний момент в науці та практиці існує більше 150 визначень тероризму, проте жодне з них не є загальновизнаним.

Отже, його визначення є не простою задачею. Для цього варто встановити зміст поняття «тероризм», який розкривають сутнісні ознаки цього явища серед яких пропоную виділити наступні:

- 1) тероризм становить протиправне застосування насильства або погрозу вчинення насильства;
- 2) тероризм відрізняється публічним характером та обов'язковою наявністю потерпілих;
- 3) характерною рисою тероризму є навмисне створення обстановки страху та паніки в суспільстві;
- 4) метою терористичних акцій є примушення держави до вчинення певних політичних дій або відмови від них;
- 5) обов'язковою є певна програма досягнення цілей (політичних, релігійних, сепаратистських, національних).

Поняття «міжнародного тероризму» є похідним від поняття «тероризму», є його складовою частиною. Так, за різними ознаками тероризм класифікують на декілька видів: соціальний, національний, територіально-сепаратистський, релігійний, кримінальний, внутрішньодержавний та міжнародний.

Отже, обсяг поняття «тероризм» є ширшим за обсяг поняття «міжнародний тероризм» і включає його.

Поняття «міжнародний тероризм» так само як і поняття «тероризм» не має поки що загальновизнаного визначення. Дискусії щодо визначення цього поняття тривають вже довгий час як на національному рівні окремих держав так і в міжнародному просторі.

Що до дефініції «міжнародного тероризму» на міжнародному рівні, то варто зазначити, що держави в різні часи надавали ООН пропозиції щодо

визначення цього поняття, проте до єдиного визначення та розуміння вони так і не дійшли. Причиною цього є передусім, небажання держав пов'язувати себе зобов'язаннями щодо незастосування насилля у будь-якій формі у своїй зовнішній політиці, також, до причин можна віднести - різні бачення державами цього поняття через протилежні оцінки ними сучасних міжнародних відносин та джерел загроз, що об'єктивно існують в світі, розбіжності в розумінні міжнародної та національної безпеки, різницю в правових системах та інші.

Так Великобританія надала ООН таку пропозицію щодо визначення міжнародного тероризму, це - «такі дії окремих осіб чи груп осіб, які за будь-яких умов є неприпустимими, наприклад, ці дії зачіпають невинних осіб, тобто осіб, що не мають стосунку до мети політичних актів». [12] Дане визначення видається неконкретним та занадто розширеним.

Зустрічаються також і навпаки, занадто звужені визначення міжнародного тероризму. Наприклад, Венесуела запропонувала таке визначення міжнародного тероризму: «Тероризм – це будь-яка загроза примусу чи акт примусу, що становить загрозу для життя невинних людей або таке що викликає їх загибель чи піддає ризику основні права та свободи, такі дії, що здійснюються однією особою чи групою осіб на іноземній території, у відкритому морі або на борту повітряного судна, що знаходиться в повітрі над простором відкритого моря, в цілях насадження терору або досягнення якої-небудь політичної цілі». Незважаючи на те, що визначення є об'ємним воно не є повним і не включає суттєвого суб'єкта терористичної дії – держави.

Подібне визначення було внесено в Спеціальний комітет ООН з міжнародного тероризму Сполученими Штатами Америки, в якому тероризм визначався як: «протизаконні акти, що здійснюються іноземцями проти іноземців і що тягнуть за собою міжнародні наслідки».[12] Це визначення також не є повним через обмежене визначення кола суб'єктів здійснення актів тероризму.

Але реалії сьогодення змушують держави виробити офіційне поняття тероризму перш за все для створення матеріальної норми, яка стала б юридичною основою протидії актам тероризму.

Російські вчені Н.Б. Крилов і Ю.А. Решетов зазначають про необхідність створення загального визначення тероризму і наголошують що «мова йде про настільки важливу політико-правову проблему, що неточне її визначення, навіть в науковій дискусії, може негативно вплинути на світову політику». [13, с.78]

А один з відомих американських суспільствознавців Д. Лонг з цього приводу зазначає: «Незважаючи на великий громадський інтерес, все ще відсутня згода в розумінні того, що є тероризмом ... Ніхто з учених досі не досяг успіху в створенні загальної теорії тероризму». [14, с.32]

В доктрині є різні визначення міжнародного тероризму і різні погляди на його природу.

Наприклад Н.С. Беглова вважає міжнародний тероризм «продовженням внутрішнього тероризму», а також його «виходом за межі кордонів тієї або іншої держави». [15, с.40]

С. Солан говорить про міжнародний тероризм як про «тероризм без меж» (non - territorial terrorism) і розглядає його в якості «форми терору, не обмеженого рамками певної географічної території». [16, с.3]

А. И. Зябкий доходить висновку, що «міжнародний тероризм - це складне політико-правове явище, яке включає акт терору, інтерес, що зачіпає, принаймні двох країн, терористські групи різного толку, а також «терористичні доктрини», що обґрунтовують використання насильства як правомірної діяльності для вирішення соціально-політичних питань». [17, с.89]

Т.С. Бояр-Созонович в якості критеріїв «міжнародності» тероризму пропонує враховувати, по-перше, чинник території і національності, і, по-друге, вплив на міжнародну систему. [18, с.35]

Д.Б. Левін визначає міжнародний тероризм як «вбивства дипломатичних представників і взагалі політичних діячів іноземних держав, здійснювані в цілях посилення міжнародної напруженості і роздмухування політичних і озброєних конфліктів». [19, с.83]

У грудні 1972 р. Генеральною Асамблеєю ООН був заснований Спеціальний комітет з питань міжнародного тероризму. Але Комітет став заручником політики, і його діяльність на практиці виявилася не такою ефективною, як очікувалося. Між його членами виникли нерозв'язні спори. Для одних були неприйнятні теорії, що прирівнюють діяльність національно-визвольних рухів до тероризму, для інших - концепція державного тероризму, тобто дій, що чиняться на державному рівні, з метою підірвання суверенітету і незалежності інших держав. [20, с.54]

В цілому, новітні наукові дослідження в сфері міжнародно-правових відносин затверджують міжнародний тероризм в якості міжнародного злочину.

Але не можна не зважати на те, що склад міжнародного злочину має бути юридично закріплений у відповідних міжнародно-правових документах.

У 1991 р. Комісія з міжнародного права ООН прийняла в першому читанні Проект Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства (далі - Проект Кодексу), де серед інших міжнародних злочинів перераховувався і міжнародний тероризм. У СТ.24 Проекту дається наступне визначення міжнародного тероризму : «Здійснення, організація, сприяння здійсненню, фінансування або заохочення агентами або представниками однієї держави, актів проти іншої держави або потурання з їх боку здійсненню таких актів, які спрямовані проти осіб або власності і які по своєму характеру мають мету викликати страх у державних діячів, груп або населення в цілому». [21]

Слід зауважити, що діяння, передбачені цією статтею, у разі масового поширення або завдання істотного збитку якій-небудь державі набувають значення прямої або непрямой агресії, яка вже визнана самостійним міжнародним злочином.

Проект Кодексу, згодом був направлений національним урядам для додаткового розгляду. У результаті Комісія міжнародного права ООН істотно звузила сферу застосування кодексу. Остаточний текст Проекту Кодексу, прийнятий в 1996 р., визначає п'ять злочинів проти миру і безпеки людства (а не дванадцять як передбачалося спочатку) : агресія, геноцид, злочини проти

людяності, злочину проти персоналу ООН і пов'язаного з нею персоналу, військові злочини. [22]

Розробники Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства розглядають акти тероризму у рамках військових злочинів (відносячи його до діянь, здійснених в порушення міжнародного гуманітарного права, вживане у разі озброєного конфлікту неміжнародного характеру). В.В. Устинов відмічає, що така кваліфікація поза сумнівом підкреслює особливу громадську небезпеку актів тероризму і підтверджує подібність тероризму до військових дій, але, проте, не відбиває в належній мірі особливостей кримінології тероризму. [23, с.357]

Цікавим є той факт, що і в деяких наукових дослідженнях не проводиться розмежувань між власне терористичними актами і іншими злочинними діями, такими як: агресія, геноцид, апартеїд і злочини, що порушують закони і звичаї війни. [24, с.269]

Ст. 19 Проекту Кодексу 1996 р. передбачає злочини проти персоналу ООН і пов'язаного з нею персоналу. Мета скоєння цього злочину - «перешкодити або завадити виконанню операцій ООН в рамках свого мандату» - разом із застосуванням насильства до вказаних осіб дозволяє його розглядати в якості терористичного злочину. [25]

Для визначення змісту поняття «міжнародний тероризм» необхідно визначити його сутнісні ознаки що відрізняють його від інших суміжних діянь (видів тероризму). На нашу думку до них можна віднести:

- 1) Терористи та потерпілі від них є громадянами різних держав;
- 2) Терористичний акт вчиняється за кордонами держави громадянства учасників теракту;
- 3) Підготовка до теракту та його здійснення відбувається в різних державах;
- 4) Терористичний акт направлений проти осіб, що користуються міжнародним захистом;
- 5) Здійснюється терористичний акт в одній державі, а терористи переховуються в іншій.

Отже, зміст поняття «міжнародний тероризм» становлять всі ознаки поняття «тероризм» + специфічні ознаки поняття «міжнародний тероризм».

Якщо їх об'єднати то поняття міжнародного тероризму буде мати такий зміст, що складається з усіх цих ознак:

- 1) становить протиправне застосування насильства або погрозу вчинення насильства;
- 2) відрізняється публічним характером та обов'язковою наявністю потерпілих;
- 3) характерною його рисою є навмисне створення обстановки страху та паніки в суспільстві;
- 4) метою терористичних акцій є примушення держави або міжнародної організації до вчинення певних політичних дій або відмови від них;
- 5) обов'язковою є певна програма досягнення цілей
- 6) Терористи та потерпілі від них є громадянами різних держав

7) Терористичний акт вчиняється за кордонами держави громадянства учасників теракту

8) Підготовка до теракту та його здійснення відбувається в різних державах

9) Терористичний акт направлений проти осіб, що користуються міжнародним захистом;

10) Здійснюється терористичний акт в одній державі, а терористи можуть переховуватись в іншій.

Обсяг же поняття «міжнародний тероризм», як вже зазначалось, буде меншим за обсягом від поняття «тероризм», тому що відповідно до закону зворотного відношення в логіці зі збільшенням змісту поняття зменшується його обсяг і зі збільшенням обсягу поняття зменшується його зміст.

Згідно з доктриною і практикою сучасного міжнародного права при скоєнні міжнародного злочину має місце підбивання самих засад світового правопорядку, нанесення збитку законним інтересам міжнародного співтовариства держав в цілому. Тому визначення міжнародного тероризму у відповідних міжнародно-правових актах, а також в національному кримінальному законодавстві я рекомендую таке: Міжнародний тероризм – планування, здійснення, організація, сприяння здійсненню або фінансування актів тероризму, що спричинили або можуть спричинити тяжкі міжнародні наслідки: міжнародний озброєний конфлікт; ускладнення дипломатичної діяльності держав; масові людські жертви; широкомасштабну, серйозну шкоду довкіллю; масові порушення прав людини тощо.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що ряд проблем як в науковому осмисленні феномену тероризму, так і в сфері правозастосовної практики боротьби з тероризмом пов'язані саме з недосконалістю дефініції цього явища. Поняття «Міжнародний тероризм» розглядається різними авторами як міжнародний злочин, міжнародний кримінальний злочин, злочин міжнародного характеру або злочинне діяння загально кримінального характеру, що неминуче відбувається і на його ознаках. Самостійний склад міжнародного тероризму, як вже зазначалось, досі відсутній і в проєкті Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства 1996р., і в Римському Статуті Міжнародного Кримінального Суду 1998р. Одним з пояснень такої неконкретності у визначенні злочину міжнародного тероризму та покаранні за нього є за політизованість цього поняття та його оцінок. Поки що тероризм часто виконує функції ефективного інструменту в конфліктах розвинутих країн і країн третього світу і це не сприяє знайденню консенсусу щодо визначення цього поняття. Проаналізувавши доктрину та практику реалізації міжнародного права я пропоную визначити міжнародний тероризм, як - планування, здійснення, організація, сприяння здійсненню або фінансування актів тероризму, що спричинили або можуть спричинити тяжкі міжнародні наслідки: міжнародний озброєний конфлікт; ускладнення дипломатичної діяльності держав; масові людські жертви; широкомасштабну, серйозну шкоду довкіллю; масові порушення прав людини тощо.

Література:

1. Мікічурова О.В. Міжнародне економічне право в сфері боротьби з тероризмом. - [Монографія]. - К.: ТОВ «Видавництво «Сталь»».- 2012. – 160с.
2. Блищенко И.П., Фисиенко И.В. Международный криминальный суд/ Под ред. Ю.Н.Жданова - М.: Институт международного права. Московская высшая школа милиции 1994
3. Хоменко І. Логіка.- К:Абрис.- 2004.- 256с.
4. Жаринов К. Терроризм и террористы. - Истор. справочник - Мн. Харвест.- 1999. - 606с.
5. Салимов К.Н. Современные проблемы терроризма. – Москва.- 2000г.
6. Замкова В.М., Ильчиков М.В. Терроризм: глобальная проблема современности. – М. - 1996.- 350с.
7. Вилоч В.В., Эфиров С.А. Левый терроризм на западе: история и современность. – М. - 1987. – 324с.
8. Яковенко І.А. Тероризм. – Нева/ журнал. № 12/ - 2005г.- СПб.- Наука.- С.166.
9. Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование)/ С.У. Дикаев. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс».- 2006. – 464 с. – (Серия „Теория и практика уголовного права и уголовного процесса”).
10. Антипенко В.Ф. Визначення поняття “безвинні жертви” у складі тероризму: актуальна проблема / В.Ф. Антипенко // Право України. – 2001.– № 6. – С. 75-77.
11. Дьоміна Н.А. Інтернаціональний тероризм і „терористичний інтернаціонал”/ Н.А. Дьоміна // Тероризм і боротьба з ним. Аналітичні розробки, пропозиції наукових і практичних працівників / [під ред. А. Комарової та ін.]. – К., 2000. – С. 334-338. – (Наукове видання „Міжвідомчий науковий збірник”, т. 19(1)).
12. Василенко В.И., Теслев В.Н. Международный Терроризм как проявление глобальных противоречий. – электронний ресурс: <http://spkurdyumov.narod.ru/D40VasilTes.htm>
13. Крилов Н.Б., Решетов Ю.А. Державний тероризм - загроза міжнародної безпеки // Радянська держава і право. - 1987.- №2.- С.78.
14. Лазарев Н.Я. Терроризм как тип политического поведения // Социология. - 1993. - №8. - С.32.
15. Беглова К.С. Тероризм: пошук вирішення проблеми // США: Економіка, політика, ідеологія. - 1991.- №1.- С.40.
16. Solan S. The Anatomy of Non - Territorial terrorism: An Analytical Essay. Clandestine Tactics and Technology Series, Gaithenbourg, M&: The International Association of Chiefs of Police. - 1978. - P.3.
17. Зябкий А.И. Проблема юридической квалификации терроризма как международного правонарушения // Учен.зап. Юрид.фак. С-петерб. гуманит. ун-т профсоюзов.- Вып.2 - СПб.- 1997.- С.89.
18. Бояр-Созонович Т.С. Міжнародний тероризм: політико-правові аспекти.- Київ, Одеса : Вид-во Либідь.- 1991.
19. Левин Д.Б. Ответственность государств в современном международном праве. - М.- 1966.- С.83.
20. Ємельянов В.П Тероризм і злочини терористичної спрямованості. - Харьков, Вид-во: Рубікон.- 1997.- С.54

21. Доповідь Комісії Генеральній Асамблеї про роботу її 43-ої сесії// Щорічник до місії міжнародного права. - 1991.- Том II.- Ч.2. - <https://www.un.org/ru/>
22. Доповідь Комісії міжнародного права про роботу її 48-ої сесії 6 травня - 26 липня 1996 р. Генеральній Асамблеї. - Офіційні звіти. - 51-а сесія.- Доповнення №10(A/51/10). - ООН. Нью-Йорк.- 1996.- <https://www.un.org/ru/>
23. Устинов В.В. Международно-правовые проблемы борьбы с терроризмом: Дис. канд. юрид. наук: 12.00.10 : Москва, 2002.- 594 с.